

SREDNJOVJEKOVNI NOTARIJAT U KOTORU I OSTALIM ZETSKIM KOMUNAMA

Formiranje i razvitak ustanove srednjovjekovnog notarijata vezuje se za italijanske komune. Porast gradskog stanovništva, sve obimnija i složenija struktura upravljačkih organa u komunama, usložnjavanje odnosa u privrednim aktivnostima, razvoj trgovine i prometa, uticali su na nužnost administrativnog uređenja bilježničke službe koju su predstavljali biljeznici - notari. Od javnih bilježnika zahtijevalo se veće obrazovanje koje više nije podrazumijevalo samo pisanje i sastavljanje isprava po uobičajenim formulama. Krajem XI vijeka u Bolonji osniva se univerzitet na čijem pravnom fakultetu djeluju poznati glosatori. Na univerzitetima počinje da se izučava *ars notaria*. Ti pravni stručnjaci iz Italije dolaze i na istočnojadransku obalu gdje prenose znanja zasnovana na rimskom pravu. Tako su doprinijeli i izgradnji pravnih sistema tamošnjih komuna.

Formiranjem i izgrađivanjem komuna na istočnojadranskoj obali javlja se potreba za javnim biljeznicima koji će zapisivati akta od značaja za život u komuni. Prije nego što su se pojavili profesionalni notari poslove bilježnika obavljali su pisari iz sveštenećkog staleža, on se obično prepoznaje kao poslednji navedeni svjedok u ispravi koju je zapisao. Oni su ovu djelatnost vršili uglavnom zbog svoje vještine pisanja koja je u to vrijeme bila skoro samo sveštenstvu i dostupna.

Po uzoru na notarsku službu u sjevernoj Italiji od prve polovine XI vijeka u dalmatinskim gradovima razvija se ustanova notarijata, da bi se još snažnije ona počela razvijati od sredine XII vijeka, kada su podaci o njima učestaliji. Notari se pominju 1033. godine u Zadru (*Maius diaconus atque notarius*), Krku 1153, Dubrovniku 1164. godine, Splitu 1176. godine, (*Gualterius, magister, communis notarius*), Raba 1177, itd. Najveći broj tih javnih notara poticao je iz redova sveštenstva što će dugo ostati njihova djelatnost skoro do kraja XIII vijeka.

Počeci bilježništva u zetskim komunama, izuzimajući Kotor, slabo su poznati. Opšta karakteristika ranog kotorskog notarijata i isprava u njemu nastalim jeste da se veoma mali broj isprava sačuvao u originalu i neoštećen, naročito za period do kraja XIII vijeka. Uglavnom su to prepisi, nastajali još od druge polovine XIII vijeka. O ličnostima koje su obavljale notarski posao ne može se mnogo reći. O njima se, osim onog šta se može saznati iz isprava koje su sastavljali, malo toga zna. Sve do kraja XIII vijeka to su bili uglavnom predstavnici domaćeg sveštenstva.

Kao kod većine dalmatinskih komuna, i u razvitku srednjovjekovnog kotorskog notarijata mogu se prepoznati nekolike faze:

-Prvu bi karakterisalo djelovanje pripadnika sveštenstva koji su nastupali kao bilježnici (skriptori),

-Drugi period jeste kada se notari u Kotoru već javljaju sa titulom *iuratus notarius*, pri čemu su je koristili i neki pripadnici sveštenstva koji su obavljali tu funkciju.

Za treći period, kao i za ostale komune, svojstveno je da su notarske poslove obavljale ličnosti, notari, *imperiali auctoritate notarius/ cum auctoritate imperiali*, odnosno *sacri palatii notarius*, koji će se u Kotoru javiti tek od sredine XIV vijeka. Ove titule, koje su im dodjeljivali su im car i papa, predstavljale su dokaz više pravne obrazovanosti.

Ni jednu od ovih faza ne možemo nasloviti „čistom“, da se u njoj sretaju nosioci zvanja samo za nju karakterističnih, koja su poslužila kao osnova za ovakvu podjelu. Tako se u trećoj fazi javljaju bilježnici sa titulom abreviatora i magistra.

Prva kotorska isprava koja sadrži ime bilježnika jeste donaciona povelja crkvi Svetog Tripuna iz 1124. godine. Ime episkopa Ursacija nalazi se na dva mjesta u ispravi, na početku gdje iskazuje svoju namjeru da, sa ostalim Kotoranima, dodijeli neke posjede, i na kraju isprave gdje saopštava *per voluntatem omnium nobilium et totius comunis propria manu scripsi*.

Najstarija u originalu sačuvana isprava koja je nastala u Kotoru jeste iz 1166. godine o posvećivanju oltara katedrale crkve Sv. Tripuna koju je sastavio episkop Majo. Isprava je datovana godinom, indiktom, mjesecom, danom, pontifikatom pape Aleksandra, vladavinom cara Manojla Komnina, namjesništvom gospodina Iznacija i funkcijom priora Vite. U ovoj ispravi episkop Majo nastupa u dvostrukoj ulozi, kao episkop, i kao sastavljač isprave o činu u čijem je donošenju on imao veliku ulogu. Ova dva primjera govore o, i u Kotoru prisutnoj praksi, da su najviši predstavnici crkvenih vlasti uzimali ulogu opštinskih bilježnika, što govori o još uvijek nedovoljnoj razvijenosti kotorske kancelarije i odsustvu stručnih notarskih lica.

Sledeća značajna isprava za proćavanje kotorskog notarijata XII vijeka nije datovana. Radi se o prepisu isprave naslovljene sa *breve recordationis* –kratka bilješka, koja se odnosi na spor oko vlasništva nad imovinom koja je pripadala crkvi Svetog Viktora. Pošto se u njoj Vito, knez u ispravi iz 1166. godine, pominje kao bivši sigurno je nastala nakon toga, usudili bi se reći do kraja sedme decenije XII vijeka, do kada je i episkop Majo, koji se pominje u ispravi, obavljao svoju dužnost. Pri kraju ove isprave, posle presude da je navedena crkva sa svojim

posjedima opštinska, kazano je da je naređeno da se ovaj *breve* zapiše *per manus Lavrentius presbyteri et communis notarii*. Ovo bi bio najstariji pomen kotorskog bilježnika sa zvanjem notara u poznatim izvorima.

Formiranje notarijata značilo je da su društveni život i funkcionisanje organa komune uslovile potrebu za komunalnim bilježnikom koji je imao titulu notara, čije su vještine i znanja prevazilazile one neophodne za sastavljanje tipskih isprava, kakve su dugo vremena najčešće sastavljane.

Ako je suditi po ispravi iz oktobra 1181. godine, o svjedočenju Jone iz Pakleza o posjedima Sv. Trifuna, koju je *scripsit Marinus subdiaconus Urselli*, takođe crkveno lice, neko vrijeme u Kotoru, istovremeno sa notarima, zadržali su se i bilježnici. Ovu ranu fazu u razvoju notarijata, kao i u drugim komunama na dalmatinskoj obali karakteriše, kao što je već kazano, prisustvo duhovnih lica koja su obavljala dužnost bilježnika.

Posle prezvitera Lavrentija, koji je notarsku funkciju vršio tokom osme decenije XII vijeka, sledeći notar o kome je ostao pomen, bio je Petar đakon (*ego Petrus Diaconus Botti, et communis notarius*), koji je zapisao ispravu iz 1182. godine.

Propisi o kotorskom notarijatu Pošto su se društvene prilike u komuni usložnjavale, sa dinamiziranjem privrednog života i pojavom novih oblika privrednih veza, kako unutar komune tako i sa okruženjem, nametalo se preciznije uređivanje rada notara u Kotoru. Pravila koja bi se odnosila na rad notara i sastavljanje isprava počela su da se donose krajem XII – početkom XIII vijeka. Propisujući jasne uslove o tome gradske vlasti su željele da izbjegnu raznovrsnost rješenja u oblikovanju neke isprave a samim tim i odnosa koji se njima uređuju. Do nas su stigle samo neke norme o sastavljanju isprava iz tog perioda.

Društveni život u komuni nametao je donošenje propisa o sastavljanju pojedinih vrsta isprava. Posredno se može pretpostaviti da su određena pravila koja su se ticala sastavljanja nekih isprava o odnosima, prije svega Kotorana i Dubrovčana, bila prisutna i prije kraja XII vijeka, o čemu govori posredno i ugovor sklopljen između ovih komuna 1181. godine.

Konkretno mjere koje su se odnosile na tu aktivnost potiču sa samog kraja tog vijeka. U odluci iz jula 1199. godine čiji je tekst djelimično oštećen, propisuje se način donošenja jedne vrste javne isprave. Uprkos oštećenju vidi se da je njome bilo zabranjeno da nijedno svešteno lice ne može sastavljati određenu ispravu. U sačuvanom dijelu odredbe dalje stoji da je ispravu koja se odnosila na davanje novca pod interes mogao sastaviti samo opštinski notar. U slučaju da

neko drugi ovakvu ispravu sastavi ona se na sudu smatrala ništavnom i nevažećom, njen donosilac bi morao da plati šest perpera komuni. Veoma je značajna sledeća odredba ove odluke da su prilikom njenog donošenja odnosno zapisivanja morale biti prisutne obje strane sa svjedocima. Ova odluka imala je za cilj da spriječi angažovanje sveštenika da sastavljaju određenu vrstu isprava-.

Na djelatnost komunalnih notara odnosi se dio odluke iz 1203. godine kojom se propisuje sastavljanje isprave za svjedočenje na sudu. Ona svjedoči o već razvijenoj notarskoj kancelariji u Kotoru.

Za proučavanje kotorskog notarijata prvih decenija XIII vijeka značajna je isprava donešena 15. septembra 1221. godine. Njome se takođe propisuju uslovi za sastavljanje isprava. Na početku ove odluke stoji odredba da isprava koja nije sastavljena u sudu pred sudijama ne može se smatrati pravno valjanom. Pisanje isprave kojom se davalo neko jemstvo (*credatizza*) nekom čovjeku ili za neki posao (*negotium*) moralo se obaviti u prisustvu obje strane, svjedoka i jednog sudije. Insistiranje na prisustvu obje strana i svjedoka predstavlja ponavljanje odgovarajućih normi iz odredbe od jula 1199. godine. Ove dvije odredbe navedene odluke (uz onu iz jula 1199. godine) predstavljaju osnovu kojom se uređuje postupak utvrđivanja punovažnosti sastavljenih isprava od tog vremena u kotorskoj kancelariji, koje će tako uživati javnu vjeru (*fidem publicam*). ako ne bila ispunjena neka od ovih odredbi, isprava je smatrana nevažećom i ništavom i nije se mogla prihvatiti na sudu. Notar koji bi napisao takvu ispravu smatrao se krivim i bio bi kažnjen. Za razliku od one iz jula 1199. godine, u ovoj se i ne pominje mogućnost da neko drugi, osim notara, sastavi ispravu. Samo tako sastavljena isprava uživala je javnu vjeru pred sudom.

Osim formalnih normi koje su se ticale sastavljanja isprava, osobe koje su ih zapisivale morale su strogo voditi računa da u ispravu unose tačne podatke, kako se to od njih tražilo. O tome svjedoči primjer iz juna 1236. godine, kada je propisano sastavljanje zadužnica *credenze*, isprava, koje su korišćene u trgovačko-finansijskim aktivnostima. Mada je u prepisu ove isprave sastrugan dio teksta gdje je vjerovatno bila navedena osoba koja bi sastavljala ispravu, na koju bi se odnosila odgovornost za unošenje netačnih podataka o vrijednosti zadužnica, može se kazati da se radi o notaru.

Prvu polovinu XIII vijeka razvoj notarske službe talijanskih komuna karakteriše pojava notarskih formulara. Oni su korišćeni kao predlošci prilikom sastavljanja isprava, što je notare

oslobađalo problema oko sastavljanja isprava u svakoj novoj situaciji. Ti formulari obično su se sastojali od nekoliko djelova koji sadrže uputstva o sastavljanju pojedinih vrsta isprava, najčešće sa konkretnim primjerima. Male po sadržini, iako ne sadrže detaljne odredbe o sastavljanju pojedinih vrsta isprava, odredbe koje su u Kotoru donijete 1199. i 1221. godine veoma su značajne ne samo za kotorski notarijat već i za ukupni život u komuni. One su predstavljale svojevrsni *Formularium catharensium Artis notariae*, koji je sadržao norme primjenjivane u kotorskoj kancelariji prilikom sastavljanja isprava.

Obaveza prisustva sudija i svjedoka prilikom sastavljanja isprave ušla je docnije u odredbu Statuta grada kojom se propisuje kako notari imaju sačiniti isprave. U osnovi te statutarne odredbe nalazi se pomenuta odluka iz 1221. godine. Kasnije je došlo do izmjena u kontroli rada notara. U najstarijoj notarskoj knjizi iz prve polovine XIV vijeka javlja se *auditor* kao lice koje je bilo dužno da prisustvuje sastavljanju isprave, koje je bilodužno da obrati pažnju na poštovanje pravila prilikom njenog zapisivanja. Ličnost auditora u kotorskim dokumentima poznata je i iz ranijeg perioda. Junije prezviter u ispravi sa početka XIII vijeka kaže da je *communis notarius auditor et scriptor*. U ovom slučaju termin auditor označavao bi Junija prezvitera kao slušaoca iskaza, svjedočenja koje je kao notar zapisao. Obavezno prisustvo auditora prilikom sastavljanja isprave unešeno je u statutarnu odredbu iz 1351. godine. Pored Kotora, još se u statutima Budve i Skadra službenik komune koji je kontrolisao rad notara nazivao auditor, u statutima dalmatinskih komuna za njega se koristi naziv egzaminator. Izuzetak predstavljaju isprave nastale u Dubrovniku, gdje se za osobe, koje su svojim prisustvom garantovale tačnost sastavljenih isprava, koristi termin *testis*. Ovi službenici bili su neophodni jer u dalmatinskim i zetskim gradovima notari nijesu bili organizovani u posebne kolegijume koji bi kontrolisali rad svojih službenika, pa je njima bila dodijeljena nadzorna funkcija.

Kaznena odredba odluke iz 1221. godine o kažnjavanju notara za ispravu sastavljenu suprotno od propisa našla je odraza u CSXCI glavi štampanog Statuta. Dok se u toj ispravi ne propisuje koja je kazna u pitanju, Statutom je predviđeno da se sastavljaču lažne isprave odsiječe desna ruka. Stilizacija ovih statutarne odredbi govori u prilog iznešenog da su one unešene na osnovu starijih odluka, konkretno ove iz 1221. godine. Kažnjavanje za nesavjestan rad notara bilo je karakteristično i za druge komune. Statutom Splita bilo je predviđeno da je notar koji bi sastavio lažnu ispravu morao da plati kaznu od 200 libara i da oštećenju stranci nadoknadi

dvostruki iznos štete zbog lažne isprave. U slučaju da nije mogao da plati taj iznos potpadao je pod kaznu odsijecanja desne ruke i progonstva iz Splita.

Notari i njihov rad bili su pod nadzorom gradskih organa, kao uostalom i rad drugih gradskih službenika. U slučaju da su primijećene neke nepravilnosti u njihovom radu komunalni organi mogli su preduzeti mjere kako bi se otklonile, po komunu i njeno stanovništvo, negativne posledice djelovanja notara, koje i nijesu bile posledica njihovog nesavjesnog rada. Slikovit primjer za to pruža odluka u ispravi iz juna 1247. godine, koja se tiče djelatnosti notara Junija prezvitera, o čemu će biti riječi u nastavku.

Statut budvanske komune iz sredine XIV vijeka sadrži odredbu koja se odnosi na izbor notara. Njega su birali sudije, vijećnici i cjelokupno vijeće. Odredbe kotorskog Statuta o izboru potiču iz doba kada su Mlečani preuzeli vlast u Kotoru. Radi se o primanju u službu notara Jovana de Luksije 1431. godine.

Kotorski notari su do pred kraj XIII vijeka, najčešće bili iz redova domaćeg stanovništva, uglavnom iz redova sveštenika. Od vremena Mihe Gige osoba koji je obavljala službu notara navođena je u ispravama kao *iuratus notarius*. On, kao ni njegovi prethodnici, nije sa epitetom *iuratus - zakleti* naveden u prepisima isprava u Pontifikalu. Navođenje ovog atributa svjedoči da je notar, kao i drugi gradski službenici i činovnici, prilikom stupanja na dužnost polagao zakletvu. Nije sačuvan tekst zakletve kotorskih notara, kao što je slučaj i kod gotovo svih dalmatinskih komuna. Zakletva koju je polagao kotorski notar vjerovatno je morala sadržati opšta načela kojih se notar morao pridržavati u svom poslu, uključujući i ono da ne smije sastaviti nijedan akt koji bi bio usmjeren protiv opštine. Krajem XIV vijeka donešena je statutarna odredba kojom se zabranjuje da se sastavi neki akt koji bi bio usmjeren protiv Kotorske komune.

Mogućnost da crkveno lice obavlja funkciju notara bila je prisutna dugo vremena u kotorskoj komuni. U nedatovanoj odredbi Statuta stoji da je zbog raznih smutnji, koje su se dešavale kada je notarska služba bila u rukama klerika, propisano da nijedno svešteno lice ne može biti notar. U Statutima drugih dalmatinskih komuna nijesu sačuvane odredbe kojima bi se predstavnicima sveštenećkog staleža zabranjivalo obavljanje ove djelatnosti, dok je u Veneciji od vremena pape Evgenija IV duhovnim licima bilo zabranjeno obavljanje notarske djelatnosti.

Za proučavanje kotorskog notarijata i sticanje jasnije slike o poslovima koje su vršili kotorski notari, ne samo u XIII vijeku nego i kasnije, dragocjene podatke pruža isprava iz jula

1239. godine. Ona se bavi uređenjem sudstva u komuni. Njome je bilo predviđeno da sudije, nakon što završe službu, ne mogu da svjedoče ako nijesu unijeti u ispravu opštinskog notara (*nisi annotate fuerint in carta communis notarii.*) Na taj način dobija se potvrda docnijih vijesti iz Statuta da su notari uzimali učešća u poslovima koji su se ticali sudstva. U ovom slučaju radi se o njihovoj obavezi da sastavljaju neke isprave, spiskove gdje su unošena imena sudija kojima je istekao rok službe.

Vremenom se u dalmatinskim komunama javila potreba da se svi važniji pravni poslovi zabilježe pisanom ispravom. Izgleda da je u Kotoru pravilo da se napiše javna isprava (*carta*) o nekom poslu (kupovini, prodaji, zajmu) čija vrijednost premašuje iznos od deset perpera donesena najkasnije tokom četvrte decenije XIII vijeka. Indirektna, ali pouzdana potvrda toga propisa nalazi se u pomenutoj odluci iz jula 1239. godine. Za svjedočenje o nečemu, čija je vrijednost premašivala iznos od deset perpera, strana u sporu je morala priložiti ispravu koja se odnosila na tu stvar, u suprotnom usmeno svjedočenje smatralo se nevažećim i kao takvo u potpunosti odbačeno. To bi govorilo o dokaznoj moći pred sudom, isprave koja se odnosila na neki pravni posao (*negotium*), čija je vrijednost iznosila više od deset perpera. Obim posla kotorskih notara od donošenja takvog propisa sigurno je uvećan, morali su sastavljati isprave o velikom broju poslova čija je vrijednost premašivala iznos od deset perpera kako bi mogli svoje pravo, u slučaju potrebe, dokazati pred sudom.

Pomenuta kotorska norma može se svrstati među najranije pomene na zetsko-dalmatinskom području normativnih odredbi o nužnosti sastavljanja isprave pred notarom o nekom poslu čija vrijednost prelazi određeni iznos. Dubrovačkim statutom juna 1275. godine propisano je da svi kreditni poslovi čija vrijednost prelazi iznos od 10 perpera moraju biti registrovani notarskom ispravom. U susjednoj Budvi bilo je propisano da, ako se radi o dugu većem od deset perpera, ne može se vjerovati nikakvoj ispravi osim notarskoj. Statuti većine dalmatinskih gradova sadrže odredbe da su notari bili dužni da sastave ispravu o nekom ugovoru, kupovini, prodaji, jemstvu, čija je vrijednost prelazila određeni iznos. U zadarskom statutu ta vrijednost bila predviđena u iznosu od deset libara, u Splitu i Trogiru dvadeset libara.

Odluke daju dragocjene podatke i o postupku odnosno načinu sastavljanja akata kojima su se uređivali odnosi u kotorskoj komuni. Na kraju jedne od isprava zapisanih u kotorskom notarijatu stoji: *Diaconus Micha de Giga communis Notarius in curia publica residens hic scripsit predicta*, dok se za druge kaže da su zapisane *per manus diaconi Micha de Giga*

communis Notarii in curia puplice residendo / per manus diaconi Micha de Giga communis notarii puplice in curia residentis. Ovo bi značilo sledeće: Prilikom donošenja odluka o pojedinim pitanjima prisutni su bili i notari. Oni su vodili neku vrstu zabilješki o čemu se sve raspravalo i odlučivalo. Na osnovu tih zabilješki oni su sastavljali tekst odluke i te sa zakonskom snagom zapisivali ga u posebne zbirke odredbi. U odlukama ne stoji da je neko od gradskih činovnika prisustvovao samom činu zapisivanja i kontrolisao da li sadržina odluke vjerno odražava suštinu donešenog. Dok je prilikom sastavljanja privatno-pravnih isprava bilo obavezno prisustvo sudija i svjedoka, a Statutom i auditora.

Raznovrsni su bili bilježnički poslovi koje su notari obavljali u komuni. Dužnosti kotorskih notara navedene su u XLVII glavi Statuta donešenoj 1316. godine. Njom je bilo propisano da notar sjedi sa sudijama onim danima kada se sudilo, sluša zakone i čita statutarne odredbe i parnice. Pored zapisivanja normative koja se ticala pravnih propisa komune i njenih organa, notari su bilježili isprave privatnih lica. One su bile raznovrsne, radilo se o testamentima, ugovorima iz sfere dužničko-povjerilačkih odnosa, i drugim ispravama čiji se broj sa usložnjavanjem društveno-ekonomskog života u komunama povećavao. Spisak isprava koje su sastavljali kotorski notari, za koje se plaćala taksa, nalazi se u statutarnoj odredbi iz 1431. god.

Katastik Jedan od sastavnih elemenata srednjovjekovnog notarijata zetskih komuna bio je katastih. On je predstavljao svojevrstu „knjigu“ u koju su, po uzoru na talijanske i dalmatinske komune (*quaternus imbreviaturarum, abbreviaturarum*), unošeni prepisi, odnosno koncepti dokumenata koje bi javni bilježnik, notar izdavao strankama. Isti termin – *catasticum*, za označavanje notarskih knjiga, imbrevijatura, koristi se u statutima Budve i Skadra.

U kotorskom statutu ne nalazi se opis postupka unosa isprava u katastih, dok Statuti većine dalmatinskih komuna sadrže način zapisivanja isprava u notarske knjige. CCXC glava kotorskog Statuta svjedoči da je u kotorskoj notarskoj kancelariji od vremena notara Mihe Gige uvedeno obavezno pravilo da se sve isprave, odnosno njihov sadržaj, moraju unijeti u katastik, inače bi se smatrale lažnim i ništavnim.

Kotorske vlasti tokom XIII vijeka donosile su neke mjere da bi uredile pitanja koja su se odnosila na unošenje isprava u katastik. U tom kontekstu treba posmatrati i donošenje statutarne odluke o vjerodostojnosti isprava u katastihu. Razlozi za njeno donošenje navedeni su u njoj samoj. Svakodnevnicom je pokazala da su sastavljane i lažne isprave kojima se željelo ostvariti

neko pravo ili prihod. Da bi se tome stalo na put sadržaj svake isprave koja je bila kao dokazno sredstvo priložena na sudu morao da slijedi onaj u katastiku. U suprotnom, takva odluka bila bi poništena, donosilac bi morao da plati kaznu od 25 perpera i nikada mu se više nije moglo vjerovati. Predviđeni gubitak kredibiliteta u slučaju da osoba priloži ispravu čija sadržina ne bi odgovarala onoj u katastihu podsjeća na odredbu odluke iz 1203. godine kojom je u slučaju lažnog svjedočenja (usmenog ili sa ispravom) ta osoba zauvijek smatrana lažljivom. Svojim sadržajem dopunjavala je vjerovatno neke ranije odluke o katastihu donešene tokom XIII vijeka, možda i u vrijeme Mihe Gige. Ovo bi bio prilog zaključku da se u drugoj polovini XIII vijeka kotorska kancelarija dalje razvijala i da se povećavao obim bilježničkih aktivnosti u njoj.

Notari su, osim što su sastavljali isprave i unosili njihov sadržaj u katastih, morali izdavati i prepise isprava iz njega. Potrebe svakodnevice i prisustvo često nemarnog odnosa prema dobijenim ispravama, što je dovodilo do njihovog oštećenja, odnosno gubljenja, uslovili su da vjerovatno nije prošlo mnogo vremena do trenutka kada se moralo pribjeći i izdavanju prepisa isprava iz katastiha. Postojanje ovakve problematike u svakodnevnom životu i sačuvani primjeri izdavanja prepisa, navode na zaključak da je postupak izdavanja prepisa morao biti pravno regulisan još u XIII vijeku. Precizan postupak izdavanja prepisa pojedinih vrsta isprava iz katastika utvrđen je nedatiranom CCXCIV glavom Statuta. Onaj ko je izgubio ispravu morao se zakleti da o njoj ništa ne zna, sve je bilo praćeno oglašavanjem u crkvama da se vrati ako bi je neko našao, pod prijetnjom ekskomunikacije. Ako se ni na koji način nije mogla pronaći, sudije bi naredile notarima da iz katastiha tu ispravu od riječi do riječi prepisu bez dodavanja i oduzimanja (*nihil addens, vel minuens*). Slična rješenja prilikom izrade transumpta iz katastiha, da prepis isprave vjerno oslikava njen sadržaj u imbrevijaturi, predviđali su i statuti budvanske i skadarske komune, čiji su propisi o pravljenu prepisa isprava iz katastiha gotovo istovjetni.

Pomenuta statutarna odredba odnosi se na izdavanje prepisa isprave u slučaju njenog gubitka. Statutarna odredba iz 1322. godine odnosi se na izdavanje isprava iz katastika za parničenje pred drugim sudom. Ovo je veoma značajno jer je iz srednjovjekovne građe poznato da je glavni uzrok traženja izdavanja duplikata neke isprave bilo to što se ona ticala većeg broja ljudi, kojima je u nekom trenutku ona, odnosno njen prepis, bio neophodan. U osnovi ove statutarne odredbe o izdavanju prepisa isprave u slučaju njenog gubitka nalazi neka odluka gradskih vlasti iz perioda, a koja nije mogla biti mnogo hronološki udaljena od trenutka kada se počelo sa unošenjem isprava u katastik. Takođe, u osnovi statutarne odredbe o izdavanju prepisa

isprave za potrebe drugog suda nalazi neka norma iz XIII vijeka, jer se iz sačuvanih primjera vidi da je takva mjera bila na snazi i tada, da su prepisi isprava pravljeni za potrebe dubrovačkog suda. U statutu susjednog Dubrovnika nema odredbi koje bi se odnosile na postupak izdavanja prepisa isprava, ali se iz sačuvanih primjera može zaključiti da je postupak bio isti kao u Kotoru. Terminologija koja se koristi prilikom pravljenja prepisa isprava ukazuje da se taj postupak u obje komune vršio po uzoru na mletački notarijat.

Priroda dokumenta koji se sastavljao i njegova namjena doveli su do običaja da se on nekada u trenutku zapisivanja sastavljao u više primjeraka. Tako je prilikom potvrđivanja crkve Sv. Pavla dominikancima aprila 1266. godine notar Miha Giga tu pravnu radnju zapisao *in duabus cartulis*. Jedan primjerak dobili su dominikanci, dok je drugi zadržala Kotorska episkopija.

Najstarije sačuvane notarske knjige na istočnojadranskoj obali jesu one iz Trogira (1263. god.), Dubrovnika (1278. god.), Zadra (1279. god.), za njima slijede one iz XIV vijeka (Split, Kotor, Korčula). Kada se znaju snažne privredne i političke veze Kotora, koji je tada bio u okviru srpske države, i Venecije sa početka XIII vijeka, može se pouzdano reći da se utjecaj mletačkog uticaja sigurno osjetio u mnogim sferama društva i komunalnog uređenja, uključujući tu i notarijat. To zrakasto širenje mletačkih društvenih obrazaca obuhvatalo je i uvođenje posebne bilježničke knjige, u Kotoru nazvane katastik. U njoj su registrovani raznovrsni poslovi i bilješke nastale kao rezultat rada kotorskih komunalnih organa, na prvom mjestu suda. Tako se može reći da se ovaj institut u Kotoru javlja među prvima u komunama na ovom dijelu Jadrana.

U kotorskom arhivu sačuvane su imbrevijature kotorskih notara iz prve polovine XIV vijeka i sa kraja tog vijeka. Za XV vijek postoji znatno više arhivske građe koja predstavlja dobru osnovu za proučavanje kotorskog notarijata u tom periodu. Imbrevijature ostalih srednjovjekovnih zetskih kancelarija nijesu sačuvane.

Kotorski notarijat i notarijati dalmatinskih komuna (XII-XIII vijek). Ono što je bilo karakteristično za rani period kotorskog notarijata, prisustvo sveštenskog staleža u obavljanju notarskih poslova, bilo je svojstveno i dalmatinskim komunama. U svim tamošnjim kancelarijama najraniji notari su bili pripadnici sveštenstva, kao pismeni i obrazovani ljudi. Za razliku od Kotora, u najvećem broju dalmatinskih komuna tokom XIII vijeka djelatnost notara već počinju obavljati i stručna lica, profesionalni notari, koji svoj posao obavljaju po carskom, odnosno papskom ovlaštenju. Krajem tridesetih godina XIII vijeka u Splitu se pojavljuje prvi

profesionalni notar koji je službu obavljao po carskoj ovlaštenju (*imperiali auctoritate notarius*). Bio je to Petar de Transmundo iz Ankone (*Petrus Transmundi, Anconitanus civis*). Sredinom XIII vijeka i u Trogiru se sreća profesionalni notar, po papskom ovlaštenju, *Arnaldinus*. Što se tiče Zadra, tokom osme decenije tog vijeka javljaju se notari koji svoj posao obavljaju po papskom (*Lodeuisius sacri palatii notaries*), odnosno carskom ovlaštenju (*Henricus imperiali auctoritate notarius*). Sredinom XIII vijeka u Dubrovniku je djelovao profesionalni notar, u aktu od 22. marta 1247. godine pominje se *Andreas Ugolini imperiali auctoritate notarius*.

Za razliku od njih, u kotorskoj kancelariji poslove notara tokom XIII vijeka obavljaju, sa jednim poznatim izuzetkom, domaći ljudi, uglavnom crkvena lica, što će se prenijeti i na početak sledećeg vijeka. Prvi poznati notar sa početka XIV vijeka bio je takođe Kotoranin, Petar Vitov (*Petrus Viti*). Notarskim poslom bavio se i njegov sin Marko Petra Vitovog (*Marcus Petri Viti*), koji je bio sveštenik. Naredni kotorski notari koji se pominju u građi već su predstavljali profesionalne bilježnike koji su svoj posao obavljali po carskom ovlaštenju. Nekoliko njih bili su porijeklom iz Osima, grada u Markama u sjevernoj Italiji: Filip iz Osima (*Filippus de Auximo*), Filip Gentilucijev iz Osima (*Filippus Gentilucii de Auximo*) i Gentilis Gentilucijev iz Osima (*Gentilis de Gentilucii de Auximo*). Jedno od mogućih objašnjenja ovoga bilo bi da nivo privrednih aktivnosti u Kotoru toga vremena nije zahtijevao angažovanje profesionalnih bilježnika. Notarijat u kotorskoj komuni tek je tada dobio neke crte koje se mogu prepoznati i u drugim istočnojadranskim komunama. Od XIV vijeka uslijed usložnjavanja bilježničkih aktivnosti koje su obavljane u komuni, javila se potreba da notarsku funkciju počnu obavljati profesionalni notari, koji su se za taj posao školovali u naročitim ustanovama, izučavajući *ars notariae*.

U kotorskoj komuni, tokom XIII vijeka, nije zabilježeno istovremeno postojanje i djelovanje dvojice ili više notara. U nekim dalmatinskim komunama posvjedočeno je istovremeno postojanje tokom XIII vijeka više gradskih notara. Tako se zna da su početkom XIII vijeka u Zadru postojala dvojica notara, u drugoj polovini tog vijeka taj broj se udvostručio. Njihov broj je i dalje rastao, da bi na početku poslednje decenije tog vijeka on iznosio čak devet notara. Zabilježeno je da je i splitska komuna tokom XIII vijeka povremeno imala dvojicu notara. Krajem sedamdesetih godina XIII vijeka Trogir imao dvojicu notara. Rabska komuna takođe je imala dvojicu, odnosno trojicu notara u to vrijeme. Ovakvo stanje sa brojem notara u dalmatinskim komunama tokom XIII vijeka, koji je u najvećem broju njih bio veći od jednog,

navodi na pomisao da je i u kotorskoj kancelariji, krajem XIII vijeka, svakako ne prije tog perioda, moglo biti više notara u jednom trenutku. Na takvo nešto, pored primjera iz drugih komuna, navodi i svjedočanstvo o dvojici notara tokom prve polovine XIV vijeka u kotorskoj kancelariji. Naime, zabilježeno je da su tokom aprila 1328. godine isprave sastavljala dvojica notara. U Katastiku grbaljske župe za jednu ispravu, koja se ticala vlasničkih odnosa nad karatom u Donjem Grblju, stoji da ga je imao *Marcus Dragonis per cartam notarii scriptam in MCCCXXVIII indictione XI et die XX aprilis manu Filippi quondam Matei de Auximo tunc notarii Cathari*. U istom izvoru, u okviru izlaganja o karatima koji su se nalazili u dvadeset drugom žrijebu Donjeg Grblja navedeno da *Nicolaus de Laliça habuit caratum unum quem postea habuit Micho de Basse a comunitate per cartam notarii scriptam in MCCCXXVIII Indictione. IX. die XX aprilis manu Filippi de Žentilucii tunc notarii Cathari*. Ova isprava nastala je istog datuma kada je i Filip Matejev iz Osima zapisao već pomenutu ispravu. To je značilo da su u to vrijeme, preciznije 20. aprila 1328. godine u Kotoru funkciju notara obavljala dvojica ljudi, Filip Matejev iz Osima i Filip Gentilucijev. Ovo je primjer istovremenog postojanja dvojice notara u kotorskoj kancelariji. Ovo neće biti i usamljeni slučaj istovremenog postojanja dvojice notara u kotorskoj kancelariji, pošto se slični primjeri pominju i kasnije

Usko povezana sa brojem notara u nekoj komuni jeste i terminologija koja se koristi za njihovo označavanje, a što bi se odnosilo na konkretnu djelatnost svakog od njih. I arhivska građa (XII-XV vijek) i Statut za notare u Kotoru koriste izraze *notarius*, *notarius communi*, *notarius Cathari*, *notarius communi Cathari*, *notarius civitatis Cathari*, uz atribut *iuratis*, koji se počinje javljati od sredine XIII vijeka. Ne pravi se razlika u oslovljavanju iste ličnosti – u zavisnosti od tipa isprave koju sastavlja, odnosno posla koji obavlja. Ista ličnost sastavlja privatnopravna akta, ona koja imaju snagu pravne norme i primjenjuju se u komuni i ona koja se tiču crkvenih pitanja, i u svima je istovjetno oslovljena. Raspoloživi izvori govore da su oni sastavljali gotovo sva javna i privatna akta, ugovore sa susjednim komunama, potpisujući se kao notari komune, odnosno notari Kotora. Oni su bilježili i sve sudske parnice koje su se pred kotorskim sudijama vodile najkasnije još od kraja XII vijeka i nakon toga, što je bilo i propisano Statutom. Od prvih decenija XIV vijeka u Kotoru u nekim periodima istovremeno djeluju dva notara. Ne može se pouzdano kazati da su tokom čitavog tog perioda uvijek bila dvojica notara, ali su obojica u izvorima gdje se istovremeno pominju imali isto zvanje, *notarius communi Cathari*, kao što je to bilo i u XIII vijeku, bez nekog bližeg određenja koje bi impliciralo neku

posebnu notarsku djelatnost. Za razliku od Kotora, u Zadru je, za sudske poslove postojao *notarius curiae*. Splitski statut, sa početka XIV vijeka, pored opštinskog notara (*notarius communis*), pominje više specifičnih notarskih djelatnosti: *notarius domini potestatis*, notar kurije (*notarius ciuiliium causerum, notarius ciuiliium questionum*), notar reformacija (*notarius reformationum*).

Ako su kotorske isprave bile sastavljene po pravilima koje su propisivali organi komune i u skladu sa ugovorima između Kotora i susjednih komuna, prihvatane su od strane njihovih organa, prije svega Dubrovnika. Notari su odgovarali za formalnu ispravnost dokumenta koji su sastavljali, dok nijesu mogli biti optuženi za sadržinu isprave. Dubrovačke vlasti prihvatale su sudske isprave kotorskih notara još iz prvih decenija XIII vijeka. Takav odnos organa susjedne komune ukazivao bi da su norme koje su tada bile na snazi u kotorskoj kancelariji bile na nivou da su se isprave koje su u njoj nastajale mogle prihvatiti. Takva praksa prisutna je i narednih decenija. Ono što ostaje nepoznato jeste kakav su odnos kotorska kancelarija, odnosno vlasti komune, u XIII vijeku imali prema ispravama nastalim u komunama gdje je notarska tradicija i bilježništvo bilo manje razvijeno. Ako se ima u vidu da je u XIV vijeku u Statutu propisano da se zbog nemarnosti notara ne priznaju isprave, nastale na prostoru između Drača i Bara, osim one o mirazu može se smatrati da su tamošnje isprave iz XIII vijeka, pred kotorskim organima u još većoj mjeri izazivale sumnju i oprez.

Kancelari Od početka bilježništva u Kotoru sve do početka XIV vijeka notarske poslove opsluživala izgleda jedna osoba. Ta ličnost pominje se u početku sa zvanjem notara, ali i skriptora, kako sebe naziva Junije prezviter u ispravi sa početka XIII vijeka. Dalje, kroz taj vijek ličnosti koja se bave sastavljanjem isprava sretaju se sa zvanjem notara. Ne može se sa sigurnošću kazati kada je u kotorskom notarijatu uvedena ustanova kancelara.

Za proučavanje srednjovjekovnog kotorskog notarijata i ustanove kancelara od naročito značaja je isprava sastavljena 1. XI 1323. godine, kojom Kotoranin Trifun Buća u ime srpskog vladara prima dubrovački danak. Na kraju tog dokumenta kaže se da je Petar Vita, notar kotorske komune, svojim znakom potvrdio i osnažio ispravu *quod presbyter Abaninus cancellarius eiusdem communitatis abbreviavit*. Ovo je najraniji pomen kancelara u Kotoru. U susjednom Dubrovniku ova ustanova javlja se gotovo tri decenije prije nego što je to posvjedočeno u Kotoru.

Izvori iz narednog perioda daju više podataka o kancelarima u kotorskoj komuni. U okviru navođenja vlasnika u četvrtom po redu žrijebu u Gornjem Grblju, stoji da je izvjesni *Goissa Calich* dobio od ranijih vlasnika dva karata zemljišta, o čemu je svjedočila notarska isprava *scriptam in MCCCXXVIII Indictione ·IX· dei XX aprilis manu Filippi de Auximo tunc canzellarii Catari*. Već je poznato da je u svojstvu notara Filip iz Osima tog 20. aprila 1328. godine sačinio ispravu, da bi u istom izvoru, pod istim datumom stajalo da je on sastavio i drugu ispravu, ali u svojstvu kancelara. Istog dana (20. IV 1328. god.) u Kotoru nastale tri isprave koje su se odnosile na pitanje vlasništva nad zemljišnim posjedima u Grblju. Napisale su ih dvije osobe, dvije isprave sastavila je ista osoba, potpisujući se u jednoj kao notar, a na drugoj kao kancelar kotorske komune.

Sličan primjer zabilježen je i sredinom XIV vijeka. U Grbaljskom katastiku stoji da je za dva karata *Rade uxor Junii de Dobercho quos habuit in dotem Brathe* sastavljena isprava *in MCCCXL Indictione VII. Die XXI novembris manu Zentilis de Zentilucii de Auximo notarii et cancelarii tunc Catari*. U ovoj ispravi Gentilus Gentilucijev je istupao i kao notar i kao kancelar. Ovo bi bila potvrda konstatacije da su u to vrijeme u Kotoru uporedo postojale ustanove i notara i kancelara, da je i ovog puta ona bila objedinjena u rukama jedne ličnosti, što je bio slučaj i 1328. godine, kada je postojao i drugi notar. Grbaljski Katastik sadrži brojne druge primjere da se kotorski notari iz druge polovine XIV i početka XV vijeka pominju i kao kancelari.

O odnosu između notara i kancelara u Kotoru i bližem opisu podjele njihovih poslova, odnosno nadležnosti u kancelariji, najbolje govori prikaz njihovih aktivnosti prilikom sastavljanja javnih isprava unešenih u Katastik. U osmom žrijebu na području Donjeg Grblja neki zemljišni posjedi koje je prilikom prve podjele dobio *Obradus de Gamba* u narednim nasljeđivanjima među njegovim nasljednicima dobili su status miraza. O tome je svjedočila *carta dotis* napisana januara 1394. godine *manu Jacobi de Ugodonis tunc canzellarii Catari et in publicam formam redactam manu Pauli de Montelparo tunc notarii Catari*. Sličan primjer o odnosu između kancelara i notara i njihovim poslovima postoji u istom izvoru i sa početka XV vijeka. Prilikom podjele Grblja, 1307. godine, karati koje su dobili izvjesni *Coclanus* i *Grupsa gener Cresmani* nakon izvjesnog vremena došli su u posjed opštine koja ih dala *Marco Ratislaui per cartam notarii scriptam in MCCCIII indictione XI die primo mensis octobris manu ser Antonii de Sancto Zenexio tunc canzellarii Catari et in publicum reddactam manu Pauli de Montelparo tunc notarii Catari*.

Iz ovakvo formulacija u katastiku nameće se zaključak da su i 1394, odnosno 1403., kao i 1324. godine i aprila 1328. godine, u kotorskoj kancelariji postojali i notar i kancelar. Nakon što bi kancelar sastavio ispravu, notar je potvrđivao valjanost isprave (*roboratio*). Kancelar je, po Grbaljskom Katastihu sastavljao ispravu, kojima su notari u dva pomenuta slučaja svojim potpisom davali punovažnost, dobijajući tako status javne isprave koja je uživala javnu vjeru (*fides publicam*).

Članom CCCLXV o štampanog izdanja Statuta donešenim 1350. godine, bilo je propisano da se pred notarom ili kancelarom zaključuju ugovori, sporazumi, dogovori ili plaćanja u vrijednosti većoj od 20 perpera, izraženih u mletačkim perperima, uz obavezu kancelara da ih upiše u svesku Kancelarije da bi tako dobile snagu.

Razlozi koji su mogli usloviti pojavu kancelara u Kotoru bili su vjerovatno uslovljeni povećanjem i usložnjavanjem robno-novčanih i drugih aktivnosti koje su tražile zaključenje u pisanoj formi ugovora o tim aktivnostima. Kako notari nijesu mogli postići da zabilježe odnosno sastave sva akta, čiji se broj stalno uvećavao, kao i u nekim drugim jadranskim komunama uvedena je ustanova kancelara.

Notarski znaci kotorskih notara XII i XIII vijeka Pošto gotovo sve kotorske isprave iz XII i XIII nijesu originali već prepisi njihova spoljašnja kritika može se zasnivati uglavnom na analizi notarskih znakova, jednog od obilježja isprave koju je sastavljao srednjovjekovni notar. Oni su, sa potpisom pisara, iskazivali presumpciju originalnosti i predstavljali potvrdu da notarska isprava ima javnu vjeru. Tim se znakom isprava koju je on sastavio vezuje za njega kao notara, njegovu ličnost i prenosi javna vjera koju on uživa na ispravu koju je sastavio. U srednjovjekovim ispravama notarski znaci se prisutni još od XI vijeka da bi u XII vijeku praksa njihovog korišćenja bila veoma rasprostranjena. U kotorskoj srednjovjekovnoj statutarnoj građi nijesu sačuvani neki propisi koji bi se odnosili na obaveznost upotrebe notarskih znakova, kao što je to recimo bio slučaj u Trogirskom statutu, gdje je propisano da instrumenti treba da imaju *characterem* (znak) notara.

U kotorskom Pontifikalu i drugim pojedinačnim ispravama sačuvani su notarski znaci nekolicine kotorskih notara iz XII - XIII vijeka. Najstariji od njih jeste notarski znak u ispravi iz jula 1199. godine, ime tog notara nije sačuvano. Prva ličnost za koju se može pouzdano vezati sačuvani notarski znak jeste notar Junije prezviter. Sačuvan je i notarski znak đakona Grubina, kao i đakona Mihe Gige, u Pontifikalu i na kotorsko-dubrovačkom ugovoru iz 1257. godine.

Po vizuelnim rješenjima najjednostavniji je znak Junija presvitera. On se sastojao od dvostrukog prepleta. Notarski znak đakona Grubina bio je nešto izduženiji, gdje su se osnovne linije koje su činile preplet paralelno i jedna do druge pružale na desnu stranu, spajajući se na kraju u jednu, čiji je vrh bio povijen na dolje. Najsloženiji po svom vizuelnom identitetu jeste notarski znak đakona Mihe Gige. I na njemu se mogu izdvojiti dva dijela, «glava» prepleta i izduženi dio, sa desne strane, nedefinisanog oblika. Taj izduženi dio obično ide do kraja reda i u zavisnosti od slobodnog prostora jeste i njegova dužina. To je uslovalo da se u nekim slučajevima u Pontifikal unosila samo «glava» prepleta, bez izduženog dijela. Ni u jednom slučaju notarski znak se ne nalazi u novom redu, što je vjerovatno posledica i malog prostora za pisanje. Poznato je da je veličina notarskog znaka obično veća od veličine slova kojima je isprava pisana i da djeluje upečatljivo i dominirajuće u odnosu na sadržaj isprave. Upečatljiv primjer za to jeste notarski znak Filipa Gentilucija iz Osima, na ispravi sa kraja sedme decenije XIV vijeka, koji dimenzijama višestruko prevazilazi svaki pojedinačni red u ispravi. Na kraju prepisa isprave iz jula 1199. godine nalazi se notarski znak sa motivom grane neke biljke-cvijeta.

Dok je kod pomenutih kotorskih notara njihov znak predstavljao, reklo bi se, proizvoljni crtež, u velikoj mjeri nastao po uzoru na znakove drugih notara, bez neke lične povezanosti sa notarom, kod notara u drugim komunama na istočnom Jadranu u istom periodu to nije bio slučaj, Poznato je da su znaci zadarskih notara iz XIII vijeka sadržali njihovo ime iscrtano u obliku rebusa.

Notarski znaci u ispravama sačuvanim u Pontifikalu svojim vizuelnim rješenjima imaju uzore ne samo u susjedstvu Kotora, nego i na širem mediteranskom području. Velika je sličnost vizuelnog rješenja notarskog znaka Mihe Gige i znaka dubrovačkog notara Paskala, sačuvanog u ispravi iz 1235. godine. Razlika je u tome što znak Mihe Gige sadrži preplet manje i na izduženom dijelu ima dodate manje detalje, ali su vizuelna rješenja dubrovačkog notara Paskala i Mihe Gige nesumnjivo imala isti uzor. Slična rješenja njihovom notarskom znaku mogu se prepoznati i na ovjeri isprave iz 1227. godine koja se nalazi u Državnom arhivu u Rimu.